

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
ВИКОНАВЧОГО ОРГАНУ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)
**КПНЗ «КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТР ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКОГО ТУРИЗМУ, КРАЄЗНАВСТВА
ТА ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ»**

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ ІСТОРІЇ КРАЇН СВІТУ, ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ І ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

м. Київ 2017

Діяльність музеїв військово-історичного профілю неможлива без гідного екскурсійного обслуговування. Під час екскурсій відвідувачі та екскурсоводи стикаються з безліччю термінів, які важливо правильно, стисло і якісно донести до відвідувача. Даний словник містить найпоширеніші, найуживаніші терміни, а також терміни, що використовувались у СРСР та країнах Європи та світу у 1919-1950х роках та мають регіональні особливості, власну історію створення та вжитку.

Словник тлумачить основні поняття та терміни, які стосуються міжвоєнного періоду (1919-1939р) у Європі, українських землях та країн світу, терміни періоду II Світової війни та післявоєнного періоду. Тлумачення та роз'яснення даних термінів є важливим у роботі з дітьми. Дані терміни є важливою інформацією, яка може бути використана під час проведення екскурсій експозицією музею при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах міста Києва, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти та науки України, на виховних годинах, уроках пам'яті, уроках мужності та інших патріотичних заходах.

Рекомендуються директорам шкіл, позашкільних установ, відповідальним за національно патріотичне виховання у районних управліннях освіти, школах, керівникам музеїв навчального закладу, педагогам які ведуть пошуково-історичну роботу по вивченні історії Другої світової війни та інших військових конфліктів XX століття де приймали участь українці і мають достатньо матеріалу для створення експозиції музею історичного, військово-історичного профілів.

Ухвалено до друку методичною радою КПНЗ «Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання» (протокол № 3 від 02.04.2017 р.)

Керівник випуску **Стешук В.М.** – директор КПНЗ «Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання»

Упорядник випуску **Ільчишин С.О.** – методист відділу національного та військово-патріотичного виховання КПНЗ «Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання»

А

Абвер (нім.) - орган військової розвідки та контррозвідки нацистської Німеччини у 1933-1945 рр.

Авторитаризм - різновид антидемократичного, політичного режиму, при якому реальна влада в державі належить правлячій еліті і висунутому нею лідеру (фюреру, дуче, вождю, каудильйо і т.п.), що здійснюють управління державою у своїх інтересах і цілком безконтрольно. При даній владі та системі політичного устрою громадяни позбавляються права брати участь у політичному житті, або мають таке право тільки формально, а не фактично. З цього випливає, що *Авторитарний режим* - антидемократична система державної влади, яка поєднується з елементами особистої диктатури.

Агресія - незаконне, з погляду міжнародного права, застосування сили однією або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або народу (нації); напад на інші країни з метою їхнього захоплення, політичного чи економічного підкорення, зміни їхнього політичного ладу, тощо.

Айнзатцгрупи (нім.) - оперативні спеціальні групи нацистської поліції безпеки та СД, призначені для придушення будь-якого спротиву на окупованих територіях і проведення розстрілів, насамперед – євреїв. На території України у роки Другої світової війни діяли айнзатцгрупи «С» і «D».

Альянс - союз, об'єднання (напр., держав) на основі договірних зобов'язань.

Анексія - насильницьке приєднання державою всієї (або частини) території іншої держави або народу, насильницьке утримання того або іншого народу в межах чужої держави, є грубим порушенням норм міжнародного права і принципу самовизначення націй.

Антисемітизм - вкрай вороже ставлення до євреїв; одна з форм шовінізму; як державна політика *Антисемітизм* виражається в правовій дискримінації, політичному переслідуванні, масовому знищенні та ін.

Антифашистська коаліція - військово-політичний союз держав, які боролися в II Світовій війні проти фашистського блоку - нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії та їхніх сателітів. Створена в червні

1941 р., коли уряди Великобританії та США виступили із заявами про взаємну підтримку СРСР, що зазнав нападу з боку Німеччини. Наприкінці війни до складу А. к. входило більше 50 країн, у т.ч. 5 великих держав. З другої половини 1947 р. А. к. припинила своє існування.

Аншлюс - політика насильницького включення Австрії до складу Німеччини, яка проводилася після Першої світової війни, особливо внаслідок встановлення в Німеччині в 1933 р. нацистської диктатури. Практично *Аншлюс* було здійснено в 1938 р. Після звільнення Австрії від нацистських військ у 1945 р., її незалежність було відновлено.

Асиміляція (етнографічна) - злиття одного народу з іншими, що супроводжується втратою одним з них своєї мови, культури, національної самосвідомості.

Б

Барак посиленого режиму (рос. барак усиленного режима, БУР) – приміщення у внутрішній тюрмі табору, де ув'язнювали «порушників дисципліни». БУР виник у 20-ті рр. ХХ ст., а на початку 60-х рр. його замінило ПКТ (рос.помещение камерного типа).

Белжець – табір смерті, розташований в районі Любліна (Польща). Створений у листопаді 1941 р. у рамках операції «Рейнгард». Розпочав своє функціонування як центр винищення 17 березня 1942 р. Загальна кількість жертв, здебільшого євреїв з Любліна, Кракова та Львова та декілька сотень циган, удушених у газових камерах Белжеця, становить 600 тис. осіб. Припинив своє функціонування навесні 1943 р.

Битва на Курській дузі або Курська битва – одна з ключових битв Другої світової війни, що тривала з 5 липня по 23 серпня 1943 р. Передумови: під час зимового наступу Червоної армії і контрнаступу вермахту на Східній Україні, у центрі радянсько-німецького фронту утворився виступ завглибшки до 150 км. і шириною до 200 км., обернений у західну сторону (так звана «Курська дуга»). Німецьке командування вирішило зруйнувати Курський виступ. З цією метою у квітні 1943 р. була затверджена військова операція під кодовою назвою «Цитадель». Внаслідок воєнних дій через значні втрати німецьке командування

не досягло поставлених завдань, а контрнаступ радянської армії остаточно закріпив за нею стратегічну ініціативу.

Бабин Яр - урочище на північно-західній околиці Києва. (станом на 1941 – зараз- район «Сирець»). Місце масових розстрілів німецької окупаційної владою мирного населення (переважно євреїв, підпільників- українських націоналістів, військовополонених). За різними оцінками у Бабиному Яру нацистами було розстріляно від 100 тис. до 200 тис. осіб. Місце використовувалось радянськими військами НКВС і після 1944 року для масових зачисток «ворогів народу».

«Барбаросса» - план, кодова назва плану військової операції нацистської Німеччини проти СРСР, згідно з яким війна проти СРСР повинна була стати «блискавичною», тобто закінчитися перемогою в дуже короткий термін, до того як супротивник зможе мобілізувати та розгорнути свої головні сили.

Бліцкріг «блискавична війна» - тактика нацистської Німеччини ведення швидкоплинної війни, перш ніж противник встигне мобілізувати свої основні сили.

В

Виправно-трудова колонія, ВТК (рос. Исправительно-трудова колонія, ИТК) – одна з двох головних структур-місць позбавлення волі в СРСР. Утворена 11 липня 1929 р. для осіб, ув'язнених на термін менше 3-ьох років. Для ВТК порівняно з ВТТ (Виправно-трудолий табір) характерний легший режим утримання ув'язнених.

Виправно-трудолий табір (ВТТ) (нім.) – місце ув'язнення громадян на визначений термін (від 21 до 56 днів, з можливістю продовження) за ухилення від трудової повинності, трудові порушення, з подальшим направленням на попереднє місце роботи або до концтабору. ВТТ підпорядковувався комендатурі СД (служби безпеки) та поліції безпеки. У такому таборі був особливо жорстокий режим утримання. В Україні у роки Другої світової війни існувало 7 таборів зазначеної категорії. В'язнів ВТТ масово використовували у промисловому будівництві та для освоєння природних ресурсів СРСР.

Виправно-трудоий табір, ВТТ (рос. Исправительно-трудоий лагерь, ИТЛ) – одна з двох головних структур-місць позбавлення волі в СРСР. Утворена 11 липня 1929 р. для осіб, ув'язнених на термін більше 3-ьох років.

25 жовтня 1956 р. всі ВТТ МВС СРСР передали у підпорядкування республік СРСР і перетворили у виправно-трудоі колонії (ВТК). В'язнів ВТТ масово використовували у промисловому будівництві та для освоєння природних ресурсів СРСР.

Власовці – солдати Російської визвольної армії (рос. Русская Освободительная Армия, РОА) – антирадянське військове з'єднання під командуванням генарала Власова, яке воювало під час Другої світової війни на боці Німеччини проти СРСР. На початку 1945 р. РОА нараховувала близько 200 тис.осіб.

Воєнний комунізм – здійснювані більшовиками у 1917-1921 рр. соціально-економічні перетворення на підконтрольній їм території колишньої Російської імперії. Передбачала націоналізацію засобів виробництва, банків, торгівлі, транспорту, ліквідацію ринку та приватної власності, колективізацію сільського господарства, запровадження трудової повинності та карткової системи у містах, продрозкладки на селі. Була припинена у березні 1921 р. після переходу до нової економічної політики (НЕП).

Всеросійська надзвичайна комісія, ВНК (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия, ВЧК) – державно-політичний каральний орган уряду більшовиків, утворений для «боротьби з контрреволюцією і саботажем» у 1917–1922 рр. Очолював ВНК Фелікс Дзержинський.

Всесоюзний Центральний виконавчий комітет СРСР, ВЦВК СРСР – найвищий орган державної влади СРСР у період між всесоюзними з'їздами рад, який діяв з часу заснування СРСР у 1922 р. до початку повноважень Верховної ради СРСР (вищий орган державної влади в СРСР відповідно до Конституції 1936 р.) у 1938 р.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, ВУЦВК – найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий та контролюючий орган державної влади УРСР у період між Всеукраїнськими з'їздами рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Діяв у 1917–1938 рр.

Відбудова - період в історії УРСР та СРСР після визволення окупованих у роки Другої світової війни районів до початку 1950-х рр. Процес відновлення зруйнованого війною промислового потенціалу, соціально-культурної сфери, повернення до мирного життя.

Війна - спосіб розв'язання внутрішньо й зовнішньополітичних конфліктів, протиріч, насильницькими засобами, методами організованої збройної боротьби за досягнення політичних цілей. Розрізняють війни: локальні, світові, загарбницькі, громадянські, національно-визвольні, міжусобні та ін.

Військово-політичний союз - об'єднання двох або кількох держав для здійснення спільної зовнішньополітичної воєнної діяльності на основі укладеної угоди (наприклад НАТО, ОВД та ін.).

Вервольф - ставка А.Гітлера в Україні неподалік від Вінниці (сміт.Калинівка)

Вермахт - назва збройних сил нацистської Німеччини

Волинська різня - обопільні етнічні чистки українського і польського населення здійснені УПА та польською Армією Крайовою у 1943 р. під час німецько-радянської війни на Волині.

Г

Генеральний план «Ост» – секретна програма Третього Рейху з проведення етнічних чисток на території Східної Європи та її німецької колонізації після перемоги над СРСР. Перший варіант плану був розроблений у 1940 р. Був розрахований на 20-30 років і передбачав масове знищення або виселення 46-51 млн слов'ян, зокрема 65% населення України, 75% Білорусі, значну частину Литви, Латвії та Естонії. Замість слов'ян передбачалося переселення 10 млн німецьких колоністів.

Геноцид – сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної чи соціальної спільності людей. Здійснюється через убивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень тощо. Політика *Геноциду* притаманна тоталітарним режимам, зокрема – гітлерівському в Німеччині (знищення мільйонів євреїв в окупованих країнах), сталінській диктатурі в СРСР (репресії та депортації, штучні Голодомори в Україні).

Гестапівська тюрма – місце попереднього ув'язнення та утримання громадян у нацистській Німеччині та окупованих нею територіях, з політичних мотивів, із застосуванням до ув'язнених насильницьких дій виняткової жорстокості, включаючи катування і вбивства. Підпорядковувалася гестапо (таємній державній поліції) або СД (службі безпеки). Загалом на території України протягом війни зафіксовано існування 66 тюрем зазначеного типу.

Гестапо – поліція Третього рейху, що належала до таємних органів Міністерства внутрішніх справ протягом 1933–1945 рр. Створена для боротьби з ворогами нацистського режиму та наділена правом арешту без суду і слідства.

Головне управління місцями ув'язнення, ГУМУ (рос. Главное управление местами заключения) – структурний підрозділ НКВС, утворений в жовтні 1922 р. Раднаркомом СРСР для об'єднання та управління всіма місцями ув'язнення (за винятком тюрем загального характеру). У 1934 р. всі функції ГУМУ передано в ГУЛАГ НКВС.

Голодомор – термін, що вживається для позначення масового, штучно організованого сталінським режимом на території УСРР голоду 1932–1933 рр., внаслідок якого померли мільйони людей. Визначення Голодомор вживається також для голоду 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. Соціально-економічне явище, що полягає в різкій нестачі продуктів харчування, загибелі населення від недоїдання. У 1946-1947 рр. Україна пережила голод, викликаний неврожаєм, тяжким становищем у сільському господарстві, що створилося в результаті руйнувань у роки Німецько-Радянської війни; політикою керівництва СРСР (незважаючи на голод, що почався, зерно продовжували експортувати); неефективною роботою колгоспів і радгоспів і сильною посухою.

Голокост, холокост(від грец. - цілий та - спалювання) - знищення людей шляхом повного спалення. Термін, який означає масове винищення гітлерівцями євреїв під час II Світової війни. Цілеспрямована політика нацистів у роки Другої світової війни щодо знищення євреїв на окупованій території Європи, жертвами якої стали близько 6 млн євреїв. Вважається одним із різновидів геноциду.

ГУЛАГ – ГУЛАГ (рос. «Главное управление исправительно-трудовых лагерей, поселений и мест заключения») — підрозділ НКВС (МВС), міністерства юстиції СРСР, що здійснював керівництво системою виправно-трудових таборів (ВТТ) у 1934–1960 рр., найважливіший орган системи політичних репресій СРСР.

Гегемонізм - (від лат. - провід, керівництво) - панівна, провідна позиція (роль) певного класу, держави стосовно інших класів, держав

Геноцид - (від грец. - рід і лат. - вбивати, букв. - знищення роду, племені) - знищення окремих груп населення за расовими, національними або релігійними мотивами; один із найтяжчих злочинів проти людства. Геноцид органічно пов'язаний із фашизмом, нацизмом і расизмом.

Гетто – частина території населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення. Існували гетто відкритого і закритого типів. Перед їх ліквідацією усі відкриті гетто були перетворені на закриті з суворою ізоляцією. Управління у гетто здійснювалося через єврейські ради («Юденрати»).

Д

Депортація - примусове виселення з постійного місця проживання окремих осіб чи цілих народів.

Дистрикт «Галичина» - адміністративна одиниця у складі генерал-губернаторства Польща, у період Німецької окупації.

II Світова війна - найбільший військовий конфлікт в історії людства, що тривав з 1 вересня 1939 р. по 2 вересня 1945 р. Розпочалася Друга світова війна нападом Німеччини на Польщу у вересні 1939 року, а закінчилася капітуляцією союзника нацистської Німеччини мілітаристської Японії у вересні 1945.

Державне політичне управління, ДПУ УСРР (рос. Государственное политическое управление УСРР, ГПУ УСРР) – орган державної безпеки УСРР, що функціонував упродовж 1922–1934 рр. Утворене замість скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК). Першим головою ДПУ УСРР і наркомом внутрішніх справ був В. Манцев. Згодом цю посаду займали В. Балицький і С. Реденс. ДПУ проводило каральні акції щодо українського населення і боролася з українським національно-визвольним рухом.

Державний комітет оборони, ДКО (рос. Государственный комитет обороны, ГКО) – надзвичайний вищий орган державного управління, утворений 30 червня 1941 р. з ініціативи Л. Берії. ДКО мав усю повноту влади в СРСР. Після закінчення радянсько-німецької війни рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 4 вересня 1945 р. ДКО розформували.

Дивізія СС «Галичина». Дивізія зброї СС «Галичина» (з 1945 р. – **Перша Українська дивізія Української Національної Армії**) – українська військова частина, яка в 1944–1945 рр. воювала на боці гітлерівської Німеччини. Формування дивізії розпочалося у квітні 1943 р. під керівництвом Військової Управи (голова – В. Кубійович). Дивізія створювалась за зразком німецьких піхотних дивізій. Командиром дивізії був генерал Ф. Фрайтаг. Воєнний вишкіл бійці дивізії проходили у м. Нойгамер (Німеччина). Під час боїв під Бродами (тепер Львівська обл.) дивізія була оточена і розбита. Окремих частинам дивізії вдалося прорвати оточення і відступити на Захід. Деякі відділи дивізії увійшли до складу Української Повстанської Армії. Дивізія була створена передусім для боротьби з наступачим и радянськими йськами. У каральних акціях СС, СД проти місцевого мирного населення жодного разу участі не приймала. Залишки дивізії переформували і відправили на фронт, борються з партизанами в Словаччині, Югославії. Закінчила війну в Австрії, як складова частина I-ї Української дивізії Української Національної Армії. Частина дивізії здались в полон американським союзникам.

Директорія УНР – найвищий орган державної влади УНР. Діяв з 14 листопада 1918 р. до 10 листопада 1920 р.

Другий фронт – умовна назва бойових дій у час II Світової війни у Західній Європі між військами нацистської Німеччини та західних союзників після висадки останніх в Нормандії 6 червня 1944 р. Фронт збройної боротьби США і Великої Британії проти нацистської Німеччини в 1944 - 1945 рр. у Західній Європі. Рішення про його створення було досягнуте в ході переговорів між СРСР, США і Великою Британією (травень - червень 1942 р.). *Другий фронт* було відкрито 6 червня 1944 р. висадкою англо-американських експедиційних

сил (верховний головнокомандуючий - генерал Д.Ейзенхауер) на території Північно-Західної Франції (операція «Оверлорд»).

ДУЛАГ –збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян.

Демократія (від грец. - народ і - влада) - народовладдя; політичний устрій, який базується на визнанні політичних свобод, громадянських прав особи, а також таких принципах: розподіл влади; легальність опозиції; правління не осіб, а закону (правова держава); незалежність від влади засобів масової інформації; конституційне розв'язання конфліктів.

Державний переворот - зміна державних органів влади (або всього політичного режиму), що здійснюється групою змовників чи опозицією мирним шляхом або із застосуванням сили (іноді за підтримки і сприяння іншої країни або кількох країн).

Державотворчий процес - процес становлення державності, формування державних органів влади, визначення їх функцій.

«Дивна війна» - термін, який характеризував становище на Західному фронті протягом перших дев'яти місяців (вересень 1939 - травень 1940) Другої світової війни, коли англо-французькі і зосереджені проти них німецькі війська були бездіяльними.

Доктрина(лат) - вчення, наукова або філософська теорія, політична система, провідний теоретичний або політичний принцип.

Домініон(англ., від лат. - володіння, влада) - самоврядна частина колишньої Британської імперії (напр., Канада, Австралійський Союз); після Другої світової війни замість терміну *Домініон* вживають термін «член Співдружності націй».

Дуче - (від італ.duce - вождь) так називали в Італії фашистського диктатора Б.Муссоліні.

Е

Екзильний уряд – уряд у вигнанні, що добровільно чи внаслідок певних обставин перебуває за межами власної держави, але має певні юридичні права

на керування нею. Протягом ХХ ст. існувало кілька українських екзильних урядів (ЗУНР, УНР, Гетьманат).

Екстремізм (від лат. - крайній) - схильність до крайніх поглядів і дій (переважно в політиці), межується з фанатизмом. Лідери *Екстремізму* відкидають будь-які компроміси, переговори, угоди. *Екстремізм* може бути політичний, національний, релігійний, економічний.

3

Закерзоння – науково-публіцистична назва українських етнічних територій, розташованих на захід від лінії Керзона, що входили до складу Польщі. До цих земель належать Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина. За умовами радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 р. (незначно змінені радянсько-польським договором 1951 р.) ці споконвічні українські землі відійшли до Польщі.

Західноукраїнська народна республіка, ЗУНР – українська держава, утворена на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії після Першої світової війни. Існувала з 18 жовтня 1918 р. до 18 липня 1919 р., а до 15 березня 1923 р. діяв екзильний уряд ЗУНР.

Захисні загони Націонал-Соціалістичної Робітничої партії Німеччини, СС – військово-поліцейська організація Націонал-Соціалістичної Робітничої партії Німеччини, утворена 4 квітня 1925 р. як захисні загони партії. Протягом 4 липня 1934 р.— 8 травня 1945 р. існувала як окрема мілітаристична організація в складі Збройних сил Німеччини. Війська СС вважались елітними, проходили особливий вишкіл і відрізнялись своєю боєздатністю і жорстокістю.

Зондеркомандо (нім.) – особливі підрозділи СС та СД, які пройшли спеціальну підготовку, призначені для виконання поліційних і політичних завдань на окупованих східних територіях. Приймали участь в охороні концтаборів, приймали участь у розстрілах в'язнів. Окремі підрозділи займалися диверсійною діяльністю. У широкому значенні – підрозділи для виконання особливих завдань.

I

Ідеологія (від грец. - ідея і - вчення) - система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності.

Інфляція - процес знецінювання грошей, який виражається в збільшенні кількості грошей в обігу, зростанні цін, зниженні купівельної спроможності населення, коливанні курсів валют, перерозподіл національного доходу між галузями економіки, соціальними групами і класами.

Інфраструктура - термін, що позначає комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове і сільськогосподарське виробництво (транспорт, зв'язок; залізниці, шосейні дороги, канали, порти, мости, склади; енергетика, водопостачання, каналізація; освіта, наука, охорона здоров'я і т.п.)

K

Колективізація – система державних заходів, спрямованих на об'єднання дрібних приватних селянських господарств у великі виробничі колективні господарства через кооперацію. Вищою формою кооперації вважалися колгоспи (сільськогосподарські артіль). Прийняття у члени колгоспу окремо кожного селянина здійснювалося загальними зборами колгоспників. Той, хто вступав, вносив грошовий внесок у розмірі, передбаченому статутом колгоспу, і зобов'язувався усупільнити свою власність – худобу, сільськогосподарський реманент, насіння, польові і присадибні ділянки землі тощо.

Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал) – міжнародна організація комуністичних партій, заснована у березні 1919 р. у Москві з ініціативи В. Леніна замість II інтернаціоналу. У 1920-1930-х рр. став інструментом впливу комуністичних партій та організацій на суспільно-політичне життя інших країн світу. Основною метою було поширення революційного інтернаціонального соціалізму. Розпущений у травні 1943 р. на вимогу західних союзників – США та Великої Британії.

Комітет державної безпеки СРСР, КДБ СРСР (до 1978 р. – КДБ при Раді Міністрів СРСР)¹ – наступник ВНК-ОДПУ-НКДБ-МДБ. Утворений 13 березня 1954 р. указом Президії ВР СРСР. Після смерті Й. Сталіна та арешту Л. Берії

статус органів державної безпеки змінили: їх виокремили з МВС СРСР, а їхня діяльність здійснювалася під жорстким контролем ЦК КПРС. На органи КДБ СРСР покладалися функції розвідки, контррозвідки, політичного розшуку, дізнання та слідства. Їхній правовий статус визначався закритими (з грифами «таємно», «особливо таємно», «особливої важливості») підзаконними актами. На законодавчому рівні правовий статус КДБ СРСР було закріплено лише в останній період його існування. 16 травня 1991 р. ВР СРСР ухвалила Закон «Про органи державної безпеки в СРСР». Однак на момент його введення в дію в Україні вже було взято курс на побудову власних органів державної безпеки.

Комітет державної безпеки, КДБ (рос. Комитет государственной безопасности, КГБ)² – союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, утворений 13 березня 1954 р. шляхом виділення з МВС СРСР ряду управлінь, служб і відділів. У систему КДБ входили органи державної безпеки, прикордонні війська і війська урядового зв'язку, органи військової контррозвідки, учбові заклади й науково-дослідні установи. Здійснював функції захисту комуністичного режиму СРСР від внутрішніх і зовнішніх ворогів, політичної розвідки за кордоном для уряду Радянського союзу, а також політичної контррозвідки на території СРСР.

Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У – частина Комуністичної партії Радянського Союзу, що керувала всіма ділянками суспільного життя, маючи абсолютну владу на території України.

Виникла з більшовицьких осередків російської Соціал-Демократичної Робітничої партії (РСДРП), які діяли в українських губерніях Російської імперії. Утворена 18-20 квітня 1918 р. у м. Таганрог (тепер Росія) на нараді представників більшовицьких організацій України з ініціативи Миколи Скрипника під назвою Комуністична партія (більшовиків) України. У 1952 р. перейменована на Комуністичну партію України (КПУ).

Комуністична партія Радянського Союзу, КПРС – політична організація, програмною метою якої була побудова соціалізму і комунізму. Теоретичні засади КПРС — марксизм-ленінізм та пролетарський (соціалістичний)

інтернаціоналізм. З I з'їзду (1898 р.) партія мала назву Російська соціал-демократична робітничая партія, РСДРП; з 1917 р. — Російська соціал-демократична партія (більшовиків), РСДРП(б); VII з'їзд (1918 р.) перейменував партію на Російську комуністичну партію (більшовиків), РКП(б), XIV з'їзд (1925 р.) – на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків), ВКП(б); XIX з'їзд (1952 р.) - на Комуністичну партію Радянського Союзу, КПРС.

Концентраційний табір – місце превентивного (попереднього) ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру. За рішенням державної таємної поліції (гестапо) без слідства і суду, без встановлення терміну для поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами і стратами їм створювали особливо жорстокий режим. Концтабори підпорядковувалися інспекції концентраційних таборів Третього Райху. Вони характеризувалися такими ознаками: повна ізоляція в'язнів, реєстрація ув'язнених та запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків і номерів, охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС. За класичною моделлю до концентраційних таборів на території України відносять тільки табори у Львові (Янівський) та у Києві (Сирецький).

КПЗУ – Комуністична партія Західної України. Існувала в 1919–1938 рр.

Крайова езекутива – головний керівний орган ОУН на західноукраїнських землях.

Кресовий закон – прийнятий польським парламентом у 1924 р. закон, відповідно до якого на території Західної України та Західної Білорусії вводилися двомовна шкільна освіта. Метою прийняття такого закону була асиміляція місцевого населення.

Крайова армія - польські націоналістичні партизанські військові формування, що ставили за мету відновити Польську державу. Припинили існування в січні 1945р.

Коаліційний уряд - уряд, сформований із представників різних політичних партій, суспільних організацій на підставі угоди між ними.

Колабораціоніст (франц. – співробітництво) - співпраця з окупаційною владою; зрадник, який співробітничав з нацистськими загарбниками в країнах, окупованих ними під час Другої світової війни. Термін К. в абстрагованому значенні - „колабораціонізм" - часто вживається як синонім зрадництва, співробітництва з ворогом.

Конфронтація (від лат.- разом і – чоло) - протиставлення, зіткнення.

Культурно-національна автономія - теорія, яка зводила вирішення національного питання лише до досягнення національного самоуправління, обмеженого питаннями культури, освіти, мови.

Л

Людова армія - польські комуністичні партизанські військові формування, що ставили за мету відновлення незалежної Польщі й встановлення там радянської влади. Армія людова мала підтримку від СРСР. Припинила існування в червні 1944р.

Ленд-ліз (англ. - давати в борг і - здавати в оренду) - система передачі США в позику або оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства тощо країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни.

М

Міністерство державної безпеки, МДБ (рос. Министерство государственной безопасности, МГБ) – наступник Народного Комісаріату державної безпеки (рос. НКГБ). Існувало з 1946 р. Ліквідоване 7 березня 1953 р. внаслідок об'єднання з МВС. Керував МДБ Лаврентій Берія.

Мобілізація -переведення збройних сил держави, промисловості, транспорту та інших галузей економіки на воєнний стан

Ментальність, менталітет (нім., від лат. - образ думок, душа; розум, мислення) - внутрішній, інтелектуальний світ індивіда, його духовність; характерний для особистості або суспільної групи спосіб мислення; склад розуму; світосприйняття; психологія.

Н

Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, НКВС СРСР (рос. Народный комиссариат внутренних дел СССР, НКВД СССР) – центральний орган державного управління СРСР 1934–1946 рр. у сфері держбезпеки. Утворений 10 липня 1934 р. 19 березня 1946 р. перейменований на Міністерство внутрішніх справ (МВС). Основні завдання: забезпечення громадського порядку і державної безпеки, облік місць проживання громадян, реєстрація актів громадського стану, ведення держархівів, охорона кордонів СРСР, карний розшук, зовнішня розвідка, контррозвідка, виконання судових вироків, утримання й охорона виправних таборів і в'язниць.

Народний комісаріат державної безпеки УРСР, СРСР; НКДБ УРСР, СРСР(рос. Комитет государственной безопасности УССР,СРСР; КГБ УССР,СРСР)–союзно-республіканський орган державної безпеки (12 березня–серпень 1941, травень 1943 – 25 березня 1946). Утворений 12 березня 1941 р. Структура та завдання НКДБ УРСР визначалися відповідно до структури та завдань НКДБ СРСР. До відання НКДБ УРСР належали: ведення розвідувальної роботи за кордоном, боротьба з «підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною» діяльністю іноземних розвідок на теренах УРСР, оперативна розробка та ліквідація залишків «антирадянських партій і контрреволюційних формувань» серед різноманітних верств населення країни.

Народний комісаріат юстиції РРФСР, НКЮ РРФСР – державний орган РРФСР та СРСР, що керував судовими установами. Утворений 26 жовтня 1917 р. У 1946 р. НКЮ був перетворений у Міністерство.

Нова економічна політика, НЕП – економічна політика більшовиків, що прийшла на зміну «воєнному комунізму». Затверджена навесні 1921 р. X з'їздом РКП(б).Полягала у частковому поверненні до використання ринку та різних видів власності, грошовій реформі, залученні іноземного капіталу. Завдяки НЕПу зруйновану I Світовою війною та громадянськими війнами економіку вдалося швидко відновити.

Нацизм (націонал-соціалізм) - політична ідеологія Німеччини у час III Райху.

Новий порядок - жорстокий режим, установлений німецько-фашистськими

загарбниками на окупованій території України та в інших частинах СРСР, що супроводжувався масовими розстрілами і депортацією місцевого населення. **Нюрнберзький процес** - міжнародний судовий процес на колишніми керівниками нацистської Німеччини, який проходив у м. Нюрнберг з листопада 1945 по травень 1946 року.

О

Об'єднане державне політичне управління, ОДПУ (рос.Объединенное государственное политическое управление, ОГПУ) – вищий каральний орган в СРСР, попередник НКВС. Існував з 1924-го по 1934-й рр. Утворений при Раді Народних Комісарів СРСР. Займався боротьбою з національними та політичними рухами шляхом масових репресій. У Конституції СРСР зазначалося завдання ОДПУ: боротьба з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом. Поступово діяльність та права ОДПУ розширювалися. У 1924–1925 рр. ОДПУ здійснювало так званий політичний контроль (цензура, нагляд за виготовленням і розповсюдженням художніх зображень вождів тощо); у 2-й пол. 20-х рр.– контроль за станом валют, ринку, обігом золота та інших дорогоцінних металів. ОДПУ було наділено також широкими позасудовими правами, які здійснювалися відповідними позасудовими органами — Особливою нарадою при ОДПУ, судійською колегією ОДПУ, трійками ОДПУ.

Окупація – тимчасове заняття збройними силами держави території, що їй не належить, без здобуття суверенітету над нею. Окупація завжди відбувається за допомогою військової сили і має кілька різновидів: окупація у стані війни, післявоєнна окупація для виконання умов мирних договорів, окупація у мирний час (неворожа окупація).

Організація українських націоналістів, ОУН – політичний рух, метою якого було відновлення національної державності на всій українській етнічній території. ОУН виникла внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок – Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді. Заснована 3 лютого 1929 р. Лідером ОУН

до його вбивства агентом НКВС у Роттердамі 1938 р. був полковник Євген Коновалець. Смерть Є. Коновальця спричинила суперечності оунівців щодо того, хто має бути його наступником. Криза в Організації виявила суттєві розбіжності між членами ОУН на Західній Україні (радикалами) та членами Проводу українських націоналістів (ПУН) (консерваторами), що жили за кордоном. Другий Великий Конгрес ОУН у Римі 27 серпня 1939 р. обрав головою ОУН Андрія Мельника і надав йому титул «вождя», проголосивши його відповідальним лише «перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням». Група молодих націоналістів на чолі зі Степаном Бандерою, яка після окупації Польщі Німеччиною повернулася з тюрем, вимагала від ПУН та його голови А. Мельника змінити тактику ОУН, а також усунути з ПУН декількох його членів (Ярослава Барановського, Олексу Сеніка та Сидора Чучмана). Конфлікт призвів до розколу в Організації. Прихильники С. Бандери в лютому 1940 р. утворили «Револьюційний Провід ОУН» й взяли собі назву ОУН(б) (пізніше — ОУН(сд), ОУН(р)). Більшість оунівців, що залишились за кордоном, згуртувались навколо А. Мельника і сформували ОУН(м). Між двома гілками колись єдиної ОУН почалась боротьба, хоча стратегічна мета обох була однією — незалежна Україна.

Осадники — прийнята в історіографії назва для позначення польських колоністів на українських землях у міжвоєнний період.

Остарбайтери — (нім: die Ostarbeiteren, «східні робітники») — таку назву (поряд з «цивільні росіяни», «радянські росіяни») нацистські чиновники вживали стосовно багатонаціональної групи цивільних робітників (ненімців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу у період листопада 1941 — березня 1944 років. Німецький термін для означення осіб, вивезених гітлерівцями в роки Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини із східних окупованих територій.

Опозиція - 1. Протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, своєї політики якій-небудь іншій політиці, іншим поглядам. 2. Партія або група, що виступає проти політики держави, уряду, поглядів, думок більшості або проти панівної думки.

«Ост» план – таємний план нацистської Німеччини з проведення освоєння й німецької колонізації земель Східної Європи. План передбачав винищення частини місцевого населення і перетворення решти на рабів для потреб III Райху.

П

Пацифікація – застосування сили для умиротворення бунтівників. Термін вживають як для означення каральної акції польського уряду восени 1930 р., так і для означення загалом польської політики 1930–1939 рр.

Пересильний табір – збірний пункт для відправки ув'язнених на примусову працю до III Райху та гірських районів Уралу СРСР. Протягом II Світової війни в Україні існувало 23 пересильні табори.

Пласт – українська скаутська організація, метою якої є сприяння всебічному, патріотичному вихованню та самовихованню молоді на засадах християнської моралі. Пластуни випускали різні часописи: «Пластун», «Карпати», «На стійці», «Скоб». У 1938 р. пластуни приймали активну участь у створенні та розбудові Організації народної самооборони «Карпатська Січ». Організація існує до сьогодні.

Поліська Січ, Українська повстанська армія отамана Бульби Боровця – підпільна збройна формація, утворена на Поліссі влітку 1941 р. у селі Немовичі на Рівненщині отаманом Тарасом Бульбою з ініціативи уряду Української Народної Республіки в екзилі. Основу організації було закладено ще у 1940 р., а перші збройні формації було утворено після початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. Бульбівці воювали як проти німців, так і проти радянських військ, періодично співпрацюючи з однією зі сторін. Влітку 1943 р. примусово об'єднана з УПА.

Політбюро ЦК ВКП(б) – керівний орган Комуністичної партії, що визначав політику партії у всіх напрямках суспільного життя в умовах однопартійної системи і керував її діяльністю між пленумами. Політбюро обирали під час Пленуму ЦК КПРС.

Політика «червоного терору» – репресії більшовиків проти багатьох груп населення, оголошених «класовими ворогами» або звинувачених у

«контрреволюційній діяльності» без суду і слідства. Згідно з декретом «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. усіх ворогів радянської влади мали фізично знищити або ізолювати у концентраційних таборах.

Політичні в'язні та битовики – неофіційний поділ в'язнів у Радянському Союзі. До першої категорії належали люди, здебільшого засуджені за статтями Кримінального кодексу УРСР: «контрреволюційні дії» (ст. 54); «зрада Батьківщини» (ст. 54а). Це були національно свідомі люди, що боролись за державну незалежність. «Битовиками» називали усіх, хто потрапляв у тюрму за кримінальні злочини: вбивство, зґвалтування, грабіж, крадіжки та інше. Знущання з боку тюремної адміністрації зазнавали, насамперед, політв'язні.

Продрозкладка – система примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1918-1921 рр., запроваджена за рішення РНК у Радянській Росії та поширена на територію окупованої більшовиками України. Зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки продовольства, насамперед – хліба. Проводилася органами Наркомпроду, продзагонами за участі частин Червоної армії, спільно з комбідами та місцевими радами. Була вираженням продовольчої диктатури більшовиків.

Просвіта – українська громадська організація культурно-освітнього спрямування, заснована у Львові в 1868 р. Діяльність організації була спрямована на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості. Завдяки «Просвіті» було організовано сотні читалень, самодіяльних хорових і драматичних гуртків, видано сотні художніх творів і науково-популярних книжок для народу. Проводила найактивнішу роботу в періоди I Світової війни (1914-1918рр.) та в 1920-1939 рр. під час польської окупації Західноукраїнських земель. З середини 1930х років діяла підпільно.

Процес Спілки визволення України – показовий процес над 45 керівниками і головними діячами СВУ, що відбувся в Харкові з 9 березня до 19 квітня 1930 р. у рамках кампанії дискредитації, цькування, а згодом і фізичного винищення національної еліти – діячів української науки та культури, духовенства УАПЦ. Внаслідок фальсифікації документів та нечуваного в юридичній практиці

насильства над заарештованими до різних термінів ув'язнення було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури.

Пакт Молотова-Ріббентропа - назва договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаного у Москві 23 серпня 1939 р. наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини А. фон Ріббентропом. Договір містив таємний додатковий протокол про розмежування сфер впливу цих держав у Східній Європі.

Поліська Січ - українські партизанські збройні формування, створені Тарасом Бульбою-Боровцем улітку 1941 р., що вели боротьбу як проти німецьких, так і проти радянських підпільних груп, що перешкоджали встановленню української влади на місцях.

Парламентська республіка- вид республіки, при якій президента та уряд обирає парламент; парламент наділений широкими повноваженнями, у тому числі контролю за діяльністю уряду.

Плебіцит (лат. букв. - рішення народу) - опитування населення, всенародне голосування з найважливіших питань державного життя, референдум.

Політична незалежність - самостійний курс держави в міжнародних відносинах, проведенні зовнішньої політики, виборі соціально-політичної орієнтації внутрішнього розвитку.

Політична система - система відносин інститутів, тобто історично сформованих форм організації і регулювання громадського життя (наприклад, сім'я, релігія, освіта і т.д.) і організацій, які забезпечують підтримку влади і управління державою і суспільством.

Правова держава - демократична держава, що має ефективну, чітко налагоджену законодавчу систему, яка забезпечує дотримання законів, і високу правову культуру громадян.

Президентська форма правління - президентська влада, спрямована на повне й послідовне здійснення державної політики й законів, покликана забезпечити її твердість, єдність і непорушність. Вперше президентська форма правління була встановлена в США, де в 1789 р. першим президентом країни був обраний Джордж Вашингтон (1732 - 1799). Прем'єр-міністр (від франц. - перший) - у ряді

країн голова уряду, голова кабінету міністрів, який призначається, як правило, головою держави. П-м. є лідером партії або партійної коаліції, що має більшість у парламенті, керівником парламентської фракції більшості.

Путч (нім.) - державний переворот, здійснений групою змовників, а також спроба такого перевороту.

Р

Рада Народних Комісарів РРФСР, РНК РРФСР – радянський уряд у 1917 - 1946 рр. З утворенням в 1922 р. СРСР аналогічні органи були утворені в союзних республіках. Народний комісаріат у структурі радянської влади відповідає сучасному Кабінету Міністрів, а посада народного комісара – посаді міністра.

Радянізація – насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, що були характерними для тоталітарного СРСР.

РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків.

Розстріляне відродження – літературно-мистецьке покоління 20-х – поч. 30-х рр. в Україні, яке створило цінні твори в літературі, живописі, музиці, театрі й було знищене тоталітарним сталінським режимом.

Російська православна церква, РПЦ (офіційна назва до 8 вересня 1943 р.– Православна російська церква) – історія РПЦ бере початок від часів хрещення Русі, коли була утворена Київська митрополія Константинопольського патріархату. Статус автокефальної має де-факто з 15 грудня 1448 р., коли Московський помісний собор засудив Флорентійську унію і проголосив рязанського єпископа Іону Митрополитом Руським без благословення Константинопольського патріарха. Сучасні органи влади і керівні структури РПЦ сформувались у середині 1940-х рр., коли керівництво СРСР визнало лояльною до державного режиму «староцерковну» групу ієрархів на чолі з митрополитом Сергієм (Старгородським). Останнього невдовзі обрали патріархом Московським. У 1946 р. Московський патріархат був визнаний єдиною законною православною церквою в СРСР. Діяльність РПЦ перебувала під контролем Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР та була обмежена

відправами у храмах служб і треб без місіонерської, проповідницької, навчальної чи громадсько-політичної діяльності.

Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, РРФСР (рос. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика, РСФСР) – офіційна назва російської комуністичної держави (з 1917 р.), що входила до складу СРСР (у 1922 –1991 рр.). З 1922 р. формально вважалась лише однією із союзних республік, але фактично стала однією з форм Російської імперії.

Російське культурно-просвітницьке товариство імені О. Духновича (рос. Русское культурно-просветительное общество имени Александра Духновича, Общество им. А. Духновича) – суспільна та культурно-освітня організація русофільської орієнтації, заснована 28 березня 1923 р. у м. Мукачеве на противагу українській «Просвіті». Заперечуючи існування українців як окремої нації, «Общество им. А.Духновича» вимагало впровадження в усі сфери життя російської літературної мови та активно сприяло поширенню російської культури. Для цього проводилися «Дні російської культури», святкування пам'ятних дат російської історії, ювілеї російських поетів і письменників. Після приєднання Закарпаття до СРСР у 1945 р. Товариство було ліквідоване.

Реабілітація - 1. Скасування правових наслідків судового вироку щодо особи, необґрунтовано притягнутої до судової відповідальності, визнання вироку недійсним, а особи, незаконно репресованої, невинною; 2. Відновлення в правах, доброго імені, попередньої репутації раніше незаконно засудженої чи репресованої особи (народу).

Репресії (від лат. - придушення) - каральні заходи держави проти своїх громадян, що порушують їхні політичні, економічні, особисті права та свободи; важливий елемент керування при авторитарних і тоталітарних режимах.

Референдум - всенародне голосування або опитування, проведене з конституційних, законодавчих чи інших внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань відповідно до конституції та законодавства конкретної країни.

Реформа - перетворення, зміни, перебудова якої-небудь сторони суспільного життя без застосування революційних методів.

Радянізація - система заходів, спрямованих на встановлення радянської влади, побудову соціалістичного суспільства за економічною та політичною моделлю СРСР на Україні та західноукраїнських землях

Рейхскомісаріат Україна - адміністративна одиниця нацистської окупаційної влади, яка охоплювала значну частину українських та білоруських земель. Очолював Е. Кох. Центром Рейхскомісаріату Україна було м. Рівне

Репатріація - повернення на батьківщину колишніх полонених, біженців, вимушених переселенців.

Рух опору - національно-визвольний рух у роки Другої світової війни проти зовнішнього й внутрішнього фашизму, нацизму і встановленого ним порядку, за відновлення національної незалежності та державного суверенітету окупованих країн, а також країн фашистського блоку, за справедливий і демократичний устрій після визволення. Рух опору характеризувався різноманітністю форм і методів боротьби. Набув великого розмаху в Югославії, Франції, Італії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Китаї та ін. країнах.

С

Санація («оздоровлення») – назва політичного руху в Польщі у 1926–1939 рр. Внаслідок впровадження політики санації у Польщі склався напівавторитарний режим.

СД – внутрішньопартійна служба безпеки нацистської партії, розвідувальне управління СС у 1934-1945 рр.

СМЕРШ (аббревіатура початкових букв гасла рос. Смерть шпionам!) – відділ контррозвідки народного комісаріату оборони (НКО) СРСР. СМЕРШ був сформований для оборони тилу Червоної армії, боротьби з дезертирством, шпигунами і диверсантами, а також виконував репресивні функції серед військовослужбовців та мирного населення.

Собібор – табір смерті, розташований у районі Любліна (Польща). Створений у березні 1942 р. у рамках операції «Рейнгард» і припинив своє існування наприкінці 1943 р. Як центр знищення розпочав свою діяльність у середині

квітня 1942 р. За півтора роки у Собіборі було знищено бл. 250 тис. євреїв з Чехії, Словаччини, Нідерландів, Німеччини, Австрії, дистрикту «Галичина», району Любліна, Вільнюса, Мінська та Ліді.

Соловецький табір особливого призначення (рос. Соловецкий лагерь особого назначения, СЛОН) – найбільший концентраційний табір 1920-х років на Соловецьких островах, організований постановою РНК СРСР від 13 жовтня 1923 р. на основі Пертомінського табору примусових робіт. Табору передали у користування все майно Соловецького монастиря, закритого 1920 р. У грудні 1933 р. табір був реорганізований у відділення Біломорсько-Балтійського табору, у 1937–1939 рр. продовжував функціонувати як «Соловецька тюрма Головного управління державної безпеки НКВС СРСР».

Союз Радянських Соціалістичних Республік, СРСР (рос. Союз Советских Социалистических Республик, СССР) – соціалістична федеративна тоталітарна держава, яка існувала у 1922–1991 рр. у Східній Європі, Центральній та Північній Азії.

Сателіт(супутник, служник, спільник) - держава, яка є формально незалежною, але фактично підпорядкована іншій (більшій, могутнішій державі).

Світова війна - організована збройна боротьба держав, націй за зміну системи міжнародних відносин, сфери впливу і панування.

Сталінізм - одна із форм тоталітаризму. Склався в СРСР з 20-х років як культ Й.В.Сталіна. Передбачав звеличення ролі однієї особи, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку, коли особа підміняє керівництво партії, ліквідує демократію, встановлює диктаторський режим. Ідеологія і практика культу особи в СРСР фактично існувала до кінця 80-х років.

Суверенітет - політична незалежність і самостійність держави, недопущення будь-якого втручання у внутрішню або зовнішню діяльність.

Т

Табір примусової праці для євреїв – місце ув'язнення осіб єврейської національності з метою їх використання на тяжких роботах, перетворений з гетто або новостворений для вивезенням працездатних євреїв із гетто.

Підпорядковувався керівництву поліції та СС. Загалом в Україні у роки Німецько-радянської війни існувало 78 таборів зазначеного типу.

Терор – політика залякування та знищення політичних опонентів; насильницькі дії з боку влади проти окремих політичних чи класових угруповань або народу в цілому. Терор на території України протягом ХХ ст. використовували різні режими. Найбільше терор проявився в політиці нациського та більшовицького режимів.

Треблінка II – табір знищення, розташований у північно-східній частині Польщі. Створений на початку літа 1942 р. у рамках акції «Рейнгард» – нацистського плану зі знищення євреїв на території Генерал-губернаторства і припинив своє функціонування у липні 1943 р. За весь час існування табору було удушено в газових камерах і розстріляно понад 870 тис. євреїв з Польщі, Словаччини, Греції, Македонії, Чехії, а також 2 тис. циган.

Третій райх – німецька держава у 1933–1945 рр. під час перебування при владі нацистської партії на чолі з Адольфом Гітлером.

Трудовий табір – місце для ізольованого розміщення населення з використання примусової праці на підприємствах, будівельних і ремонтних роботах тощо. На окупованій території України у роки війни існувало 15 таборів зазначеної категорії.

Трансністрія - адміністративна одиниця на Південно-Західній Україні, яка під час німецько-радянської війни у 1941- 1944 роках перебувала під владою Румунії. Включала в себе територію Одеської, західну частину Миколаївської, південну частину Вінницької областей УРСР, територію Молдавської РСР.

Терор - особлива форма політичного насильства, якому притаманна жорстокість, цілеспрямованість. Широко застосовується каральними органами тоталітарних держав Європи та світу. Найбільше проявив себе у період громадянської війни в Іспанії (1936-1939), Нацистській Німеччині та СРСР.

Толерантність - терпимість, поблажливість до когось або до чогось.

Тоталітаризм - політична система, одна із форм авторитарної держави, якій притаманний повний (тотальний) контроль за усіма сферами життя суспільства

в цілому і за життям кожної людини зокрема. Найбільш жорстоко проявив себе в нацистській Німеччині та СРСР.

У

Унітарна держава - форма державного устрою, за якою територія держави не має у своєму складі федеративних одиниць (штатів, земель), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони). Унітарна держава має єдину для всієї держави конституцію, єдину систему органів влади.

Українізація – політика КП(б)У в 1923-1933 рр., що проходила в рамках політики коренізації більшовицької партії в національних республіках та автономних областях СРСР. Прийнята на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. та закріплена на VII партконференції КП(б)У. Передбачала розширення функціонування української мови у партійному та державному апараті, на підприємствах та в установах, розвиток української культури, формування місцевої партійно-державної номенклатури в Україні. Згорнута у 1932-1933 рр. через початок масових репресій проти української національної інтелігенції та діячів культури.

Українська автокефальна православна церква, УАПЦ – церква, яка постала в результаті масового поширення серед духовництва і мирян ідеї автокефалії, дерусифікації української церкви. Організаційне оформлення УАПЦ завершилося на Всеукраїнському православному церковному соборі у Києві 14-30 жовтня 1921 р., який затвердив канони УАПЦ, її внутрішній устрій, обрав ієрархію на чолі з митрополитом київським і всієї України Васи́лем (Липківським); у 1927—1930 рр. церкву очолив Микола Борецький. У січні 1930 р. Надзвичайний собор УАПЦ під тиском радянської влади ухвалив рішення про її «саморозпуск». Значну частину її ієрархії, світських діячів і мирян заарештували і засудили за обвинуваченням у справі «Спілки визволення України» (СВУ). У листопаді 1930 р. діяльність церкви під назвою «Українська православна церква» на деякий час відновили. УАПЦ припинила існування у 1944 р. Рух за відродження УАПЦ розпочався у лютому 1989 р. після утворення Ініціативного комітету за відновлення УАПЦ.

Скликаний у Києві 5-6 червня 1990 р. Всеукраїнський Собор проголосив відродження УАПЦ і обрав патріархом УАПЦ митрополита Мстислава (Скрипника).

Українська військова організація, УВО – нелегальне військово-політичне об'єднання колишніх вояків та старшин українських армій у 1920–1929 рр. УВО виступало за відновлення української держави шляхом збройної боротьби.

Українська Галицька Армія, УГА – військо ЗУНР (1918–1921 рр). УГА була утворена на базі легіону Українських Січових Стрільців та інших підрозділів австро-угорської армії після Листопадового Чину; брала участь в українсько-польській (1918–1919 рр.) та українсько-російській (1917–1921 рр.) війнах.

Українська греко-католицька церква, УГКЦ – Інституційне існування Греко-католицької церкви в Україні розпочинається з Берестейської Унії 1596 р., коли у Бересті (тепер Білорусь) на церковному Соборі було проголошено відновлення повної єдності з Римським Престолом. Згідно з угодами Берестейської унії Церква підпорядковувалася Папі Римському, дотримувалася візантійського обряду та юліанського календаря. Найбільший розквіт Української греко-католицької церкви відбувся у 19 – напочатку 20 століття. У 1-й половині 20 століття провідною постаттю греко-католицького руху був львівський митрополит, патріарх Андрей Шептицький. Зі встановленням радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ розпустили. Своє існування вона продовжувала в підпіллі. Лише у 1989 р., в час горбачовської «перебудови» Церква вийшла з підпілля.

Українська Держава – українська держава, що існувала протягом 29 квітня — 14 грудня 1918 р. на території Центральної, Східної та Південної України. Очолював Українську Державу гетьман Павло Скоропадський. Постала на місці УНР в результаті державного перевороту. У внутрішній політиці опиралася на козацькі традиції державотворення. У зовнішній політиці дотримувалася антибільшовицького курсу, орієнтувалася на союз із Кубанню й Доном. Повалена під час антигетьманського повстання, очолюваного Директорією УНР. В історіографії інколи називається Гетьманатом.

Українська Народна Республіка, УНР – назва української держави у 1917–1920 рр. Після захоплення влади більшовиками і початку агресії радянської Росії проти України, Центральна Рада 9 - 11 січня 1918 р. проголосила самостійність УНР. У квітні 1918 р. внаслідок приходу до влади П. Скоропадського замість УНР була проголошена Українська Держава. У грудні 1918 р. – відновлена Директорією УНР. Перестала існувати наприкінці листопада 1920 р. внаслідок остаточного захоплення території УНР російськими більшовиками.

Українська Народна Самооборона, УНС – збройні формування українського національного руху Опору, що діяли в Галичині у 1943 р. Формування відділів УНС виникло через необхідність захисту українського населення Галичини від діючого в цей час у регіоні партизанського з'єднання С. Ковпака. У квітні 1943 р. на Станіславщині сформовано перші два курені УНС – «Сіроманці» та «Месники». Протягом липня 1943 р. під керівництвом Олександра Луцького здійснено реорганізацію вже існуючих і започатковано формування нових підрозділів. У грудні 1943 р. УНС отримала назву «УПА-Захід».

Українська повстанська армія, УПА – армія, що виникла на Поліссі та Волині, насамперед, для оборони населення перед німецьким терором, а також перед тероромта провокаціями радянських та польських партизан. Діяла з весни 1943 р. під проводом Дмитра Клячівського. Спочатку створювалась як озброєне угруповання ОУН(б). Творці УПА розглядали її як можливий зародок регулярної української армії на територіях, що входили до складу генерал-губернаторства, рейхскомісаріату «Україна». Після прийняття до лав УПА решти збройних патріотичних сил УПА отримала таку структуру: навесні 1943 р. утворено «УПА-Північ» (Волинь і Полісся) під керівництвом Кліма Савура-«Охріма» та «УПА Південь» (Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька і південна частина Київської області) під керівництвом Омеляна Грабця-«Батька». Влітку 1943 р. Українська Народна Самооборона в Галичині реорганізувалась в «УПА-Захід» (Галичина, Буковина, Закарпаття і Закерзоння), яку очолив полковник Василь Сидор-«Шелест». З літа 1943-го по 1950-й рік головним командувачем УПА був генерал Роман Шухевич, у 1950–

1954рр. — Василь Кук. Збройний спротив окремих боївок УПА тривав до кінця 50-х років.

Українська Радянська Соціалістична Республіка, УРСР (рос. Украинская Советская Социалистическая Республика, УССР) – одна з 15-ти союзних республік колишнього СРСР. Проіснувала до серпня 1991 р. До 1937 р. мала назву УСРР.

Українська Центральна Рада, УЦР – громадсько-політична організація, заснована у Києві. Діяла з березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Після проголошення УНР виконувала роль вищого законодавчого органу держави.

Український центральний комітет, УЦК – єдина суспільно-громадська установа 1939—1945 рр. для українців у генеральній губернії, визнана і контрольована німецькою владою. Очолював УЦК Володимир Кубійович. УЦК брав участь у майже всіх ділянках українського життя в Галичині, за винятком політичного; репрезентував українців перед німецькою владою; допомагав військовополоненим та в'язням; підтримував культуру і кооперативний рух. З ініціативи УЦК постала дивізія СС «Галичина».

Управління Північними таборами особливого призначення (рос. Управление Северными лагерями особого назначения, УСЕВЛОН) – утворене 28 червня 1929 р. у м. Усть-Сисольск (нині Сиктивкар). Ліквідоване у червні 1931 р.

Уряд Української Народної Республіки в екзилі, Екзильний уряд УНР – державний центр (1920–1948 рр.), який внаслідок більшовицької окупації УНР у 1919–1920 рр. перебував на території Польщі у Тарнові (деякі установи в Ченстохові); згодом осередками державних установ були Варшава, Париж і Прага.

Учительська громада Підкарпатської Русі – професійна організація учителів Закарпаття, утворена в 1929 р. з ініціативи Августина Волошина. Відіграла важливу роль у становленні українського Закарпаття, зокрема в боротьбі за українізацію шкіл; видавала два фахові журнали – «Учительський голос» і «Наша школа». Проіснувала до 1939 р.

Українська головна визвольна рада (УГВР) - вищий керівний орган національно-визвольної боротьби українського народу, який був обраний у липні 1944 р. на установчих зборах представників націоналістичних політичних сил, метою яких було проголошення самостійної України

Українська повстанська армія (УПА) українське військово-політичне формування, що діяло в Україні у 40-х-50-х роках і у ході війни вело боротьбу як проти нацистської Німеччини, так і проти радянських військ. Очолив УПА Роман Шухевич (прізвисько Тарас Чупринка)

Ф

Федерація - форма державного устрою, за яким федеральні одиниці, які входять до складу держави, мають власні конституції, законодавчі, судові органи. Разом з ними створюються єдині - союзні, федеральні - органи державної влади, встановлюється єдине громадянство, грошова одиниця тощо.

Фронт Української Революції, ФУР – українське повстанське з'єднання під час радянсько-німецької війни, утворене восени 1942 р. на Кременеччині. Очолював ФУР колишній лейтенант Червоної армії Тимош Басюк-«Яворенко». ФУР декларував відданість демократичним ідеалам та традиціям національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., співпрацював з Поліською Січчю, збройними загонами ОУН(м) і деякий час з ОУН(б). У липні 1943 р. значна частина бійців ФУРу вступила до УПА.

Ц

Централізація - зосередження чого-небудь в одних руках, водному центрі

Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) – керівний орган КП(б)У, що керував усіма сферами суспільного життя.

ЦК КПРС – вищий партійний орган у проміжку між з'їздами партії. На Пленумах ЦК обирав Політбюро (Президію), Секретаріат і Оргбюро ЦК, Комісію партійного контролю (1934—1990).

Ч

Червона Армія, РСЧА (рос. рабоче-крестьянская Красная армия, РККА) – офіційна назва Збройних сил РСФСР та СРСР з 15 січня 1918 р. по 25 лютого 1946 р. З 1946 по 25 грудня 1991 р. – Радянська армія. Включала сухопутні війська, військово-повітряні сили, військово-морський флот, прикордонні та внутрішні війська. За офіційною радянською версією датою створення Червоної армії вважається 23 лютого 1918 р.

Чорні дошки – система психологічного, військового та адміністративного терору радянської влади проти сіл, які чинили опір заходам більшовиків у аграрній сфері. Занесення на «чорні дошки» означало певний статус села та району і передбачало блокаду, повну ізоляцію від зовнішнього світу і посиленій терор голодом населення. Практику занесення українських сіл на «чорні дошки» більшовики використовували для упокорення селян під час проведення колективізації та хлібозаготівель у роки Голодомору 1932-1933 рр.

Чудо на Віслі – розгром наступаючих на Варшаву більшовицьких армій союзною українсько-польською армією в середині серпня 1920 р. Один з переломних моментів у війні поляків та українців проти більшовизму.

Ш

Школа ім. Б. Грінченка – одна з найбільших українських шкіл, що була відкрита перед Першою світовою війною. Зважаючи на місцезрешташування школи у Городецькому передмісті, її відвідувачами були переважно діти працівників залізниці – залізничних робітників та кондукторів. У будинку на вул. Городецькій, 95 містилась 4-класна хлоп'яча народна школа ім. Б.Грінченка та чоловіча фахова доповнююча школа. На пл. св. Юра, 5, в будинку церкви св. Юра містилася 7-класна дівоча народна школа та дівоча фахова доповнююча школа ім. Б.Грінченка.

Шталаг – стаціонарний табір військовополонених рядового та сержантського складу.

Список використаної літератури:

1. Бізюк О.Є., Федорак В.Ф. Словник історичних термінів. 6-11 класи. Х.2001 р 46с.
2. Словник понять і термінів з всесвітньої історії (10-11 кл.) (згідно Державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів) Профільний рівень Суспільно-гуманітарний напрям Історичний профіль. К.2014р.31с.
3. Історичний словник <http://history.biz.ua/istorichnij-slovník>
4. О. А. Довбня, Є. П. Ляшенко «Короткий термінологічний і понятійний довідник з курсу «Історія України» Краматорськ 2006
4. Словник історичних термінів і понять. Навчально-методичний посібник Донецьк – 2008 р.
5. Словник історичних термінів і понять. Навчально-методичний посібник Донецьк – 2010 р.
6. Словник термінів <http://territoryterror.org.ua/?pageid>
7. Історія України Словник-довідник <http://history.vn.ua/book/slovník/254.html>
8. Словник історичних термінів і понять Мартинова І. С., К. 2011, 288с.

**Адреса КПНЗ «Київський центр дитячо-юнацького туризму,
краєзнавства та військово-патріотичного виховання»:**

01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26
тел./факс: /044/ 529-43-58,
е-mail: mcdut@ukr.net
сайт: www.uacenter.info